

річчя її участі у визвольних змаганнях: Матеріали до історії. – Вінніпег : Вид.хор. УСС Д. Микитюк, 1958.– Т. 1. – С. 85-126; Шанковський, Л. Піхота УГА// Українська Галицька Армія: У 40-річчя її участі у визвольних змаганнях: Матеріали до історії. – Вінніпег : Вид. хор. УСС Д. Микитюк, 1958. – Т. 1. – С. 145-175 та ін.

28. Сьпіваник Українських Січових Стрільців. – Відень : Заходом “Артистичної Горстки”: накладом “Центральної Управи Українських Січових Стрільців”, 1926. – 126 с.

29. Козак, Е. В 50-річчя УСС. Ювілейний комплект кольорових листівок / Е. Козак. – Нью-Йорк : Червона Калина. – 24 с.

Резюме

В статтє, на основе анализа источников и литературы, выясняется процесс написания Украинской Галицкой армией, во время своего пребывания на Подолье, собственной истории в виде Памятной книги.

Ключевые слова: Памятная книга, Подолье, Украинская Галицкая Армия.

Одержано 12 травня 2011 року

УДК 94(477)“14-17”

А.А.Трембіцький, А.М.Трембіцький

Історія української освіти XV–XVIII ст. у працях Юрія Гаєцького

У статті на підставі маловідомих праць знаного історика української діаспори США Юрія Гаєцького розкрито деякі аспекти історії виникнення, становлення, діяльності і занепаду освіти в XV–XVIII ст. на теренах України і, зокрема Поділля.

Ключові слова: історія, освіта, Юрій Гаєцький, XV–XVIII ст., Поділля.

У XV–XVIII ст. істотним чинником українського релігійного і національно-культурного відродження стали братства – національно-релігійні громадські організації православних міщан, що організовувалися на засадах моральної і матеріальної взаємодопомоги при православних храмах. Вони

відіграли значну роль у суспільно-політичному й культурно-освітньому житті, в обороні української віри і нації від політики національного і релігійного утиску шляхетської Польщі та католицької церкви, сприяли тому, щоб особистість постійно отримувала підтримки і захист з боку братства, були єдиним засобом збереження української культури¹. В Україні були різні братства: ремісничі (цехи), монахів, милосердя, воєнні – запорізьке “товариство”, студентські (“младенчеські”) та ін., проте найбільш цікавим явищем в історії освіти України була діяльність саме церковних братств, які з метою зміцнення православ’я організовували і утримували братські школи. Бурхливий розвиток педагогічних наук і високий рівень освіти призвів до того, що братські школи почали конкурувати з католицькими і протестантськими, тим самим зберігаючи для України найбільш освічену молодь. Після Берестейської церковної унії 1596 р. українські магнати перейшли в латинський обряд, тільки “худі і неславні” залишилися у старій вірі предків. Справу захисту православ’я, яке “стає вірою хлопською” перебирають на себе клірики, козацька старшина і “люди посполитий”. Вони виступають захисниками православної віри і створюють братства, які стають звичайною формою організації культурних і національних сил².

Історію творення і діяльності братських шкіл в Україні вивчали А.Лазаревський (1862)³, І.Павловський (1904)⁴, М.Грушевський (1912)⁵, І.Огієнко (1918, перевидано 1991)⁶, І.Крип’якевич (1936)⁷ та ін. Проте одним з найважливіших наукових доробків з цієї проблеми є монографія відомого історика Я.Ісаєвича “Братства та їх роль у розвитку української культури XVI–XVIII ст.” (1966)⁸. Цій тематиці він присвятив й такі праці, як “Найстаріші документи про діяльність братств на Україні” (1966)⁹, “Братства та їхні школи”¹⁰, “Джерела з історії України доби феодалізму XVI–XVIII ст.” (1972)¹¹. Короткі гасла про братства подано в енциклопедично-довідкових виданнях – “Львівське братство”¹², “Церковні братства”¹³ та ін. На думку українських дослідників, “братства поступово з церковних об’єднань перетворювались на могутні культурні і освітні осередки зі своїми школами і друкарнями. Братства існували в Україні з глибокої давнини, але розгорнули вони свою діяльність головним чином з XVI ст.”¹⁴.

До історії виникнення, становлення, діяльності і занепаду освіти в Україні у XV–XVIII ст. зверталися й дослідники української діаспори США – В.Барагура (1968)¹⁵, І.Боднарук (1985)¹⁶, який зокрема у праці “З хроніки високих шкіл в Україні” зауважує, що ще “в Гадяцькому договорі, що його підписав гетьман Литовський 1658 р. з Польщею, говорилося про потребу створення двох університетів в Україні, але це не було здійснене. За Кирила

Розумовського відновлено спробу створити університет у Батурині, але Москва не допустила до того”. Крім того, він розкриває деякі аспекти творення університетів у Львові (1784), Харкові (1804), Києві (1834), Одесі (1865) та Чернівцях (1875), Кам’янець-Подільського державного українського університету (1918), Українського вільного Університету у Відні (1920), українського таємного університету у Львові (1921), Українського Католицького Університету в Римі (1965), українського історично-філологічного факультету в Полтаві (1918), як зародку “майбутнього повного університету, але большевицька окупаційна влада його зліквідувала”.

На жаль, сьогодні майже ніхто не згадує цінних, але маловідомих для сучасних українських дослідників праць знаного історика Ю.Гаєцького, опубліковані в україномовному часопису української діаспори “Свобода” – “Братські школи у XVI–XVII сторіччях” (1984)¹⁷, “Освіта під час Гетьманщини. Початкові навчання” (1984)¹⁸, “Братства й козаки” (1985)¹⁹, “Роль братств у культурному відродженні України в XV–XVI ст.” (1985)²⁰, “Шкільна конституція братських шкіл” (1985)²¹ та ін., без яких сучасні дослідження історії розвитку освіти в Україні є неповними. Розкриваючи в працях історію творення братств, їх роль у культурному відродженні України в XV–XVII ст., він зосереджує свою увагу на таких аспектах, як:

- ідея творення братств та їх інституцій – бажання змінити незавидний стан українського народу;
- інституції братств – школи, друкарні, шпиталі, проведення широкої організаційної роботи;
- шкільна конституція – “Устав Львовской Братской Школи” або “Порядок школьний” (1586 р.) визначили права та обов’язки вчителів, батьків та учнів, встановили порядок дня, предмети навчання, методичні поради й поведінку учнів²²;
- люди – творці і керівники широкої мережі братств та їх інституцій, координатори їх діяльності з іншими братствами та станами суспільства;
- фінанси – фінансування братств та їх інституцій з регулярних доходів і спеціальних фондів, допомога та пожертви частини української шляхти та козацтва;
- співпраця братств і козаків – матеріальна, моральна, збройна допомога, перейняття на себе частини обов’язків братств та їх інституцій;
- результати продуманої і зорганізованої діяльності братств – збереження українського суспільства від колонізації та православної віри від католицької контрреформації, надання поштовху до відродження української освіти і науки.

Ю. Гаєцький розкриваючи ідея творення братств та їх інституцій, зазначає, що в XV–XVI ст. українські землі під Польщею і Литвою перебували в стані занепаду, адже українські шляхетські роди в своїй більшості прийняли римо-католицьке віросповідання. Для виходу з цього загрозливого становища необхідні були “ідеї чи візії”, люди, які б мали бажання змінити цей незавидний стан, фінанси, а також організаційна структура, яка була б прийнята польським урядом. Такою структурою, не зважаючи на величезні практичні перешкоди, стали “станові організації українського міщанства – братства”, які наприкінці XV–XVII ст. “дали дороговказ та засоби до відродження українського суспільства”. Організатори братств добре розуміли, що “тільки наука дасть дорогу до повернення гідності українському народові”. Про це, член братства Юрій Рогатинець у “Пересторозі” писав: “Шкіл і наук посполитих не фундовано, бо коли б науки мали, тоді через неучтво своє не прийшли б були до такої загибелі”. Ідею змінити незавидний стан в Україні через освіту народу “застосували князь К. Острозький, братчики Львівського Ставропігійського Братства, митрополит П. Могила та козацькі гетьмани П. Сагайдачний, Б. Хмельницький, І. Виговський, П. Дорошенко, І. Самойлович та І. Мазепа”, які всіляко підтримували українське шкільництво.

Висвітлюючи інституції братств, учений вказує на те, що найважливіше значення для організаційного становлення та унормування їх діяльності, заснування ними інституції – шкіл, друкарень, шпиталів та проведення широкої організаційної роботи мало “Львівське Ставропігійське Успенське Братство, яке в 1586 р. зреформувало свою структуру” і структуру трьох Ставропігійських братств – “Св. Духа у Вильні, Богоявленське у Києві та Воздвиження Чесного Хреста у Луцьку”, а також “кермувало і координувало діяльність інших братств в Україні”²³. Затверджений в січні 1586 р. антиохійським патріархом Йоакимом IV статут “встановлював за братством право зверхності над іншими братствами та контроль за духовенством, у т. ч. єпископами”. Згодом статут братства, яке домоглося права ставропігії – непідлеглості місцевим православним єпископам, “став зразком для ряду православних братств Західної та Правобережної України”²⁴.

Братчиками в своїй більшості були “міщани – патриції, які мешкали на Руській вулиці у Львові та мали свої крамниці (“лавки”) на львівському ринку”. За своїм станом вони поділялися на братчиків:

- старших (найбільш заможніші й впливовіші) – “відповідали за збирання фінансів, за школу, друкарню, книгарню, ведення книг, процесування з міським урядом”, як депутати їздили “до сеймиків і сойму, до воєводи, до короля... переписувалися з патріярхами, ієрархією”;

• молодші – “відповідали за порядок на зборах, писання “циркулярів” до інших братств, за братські пири, заїздний дім, шпиталь, прикрасу братської церкви, порядок на братських відправах, похоронах, хрищеннях тощо”²⁵.

Братства розгорнули велику культосвітню діяльність, збираючи основні культурні сили навколо таких структурних інституцій, як школи (колегії, академії), друкарні та шпиталі. Ю.Гаєвський зазначає, що однією “з причин сильного наступу з Польщі був брак шкільництва” й тому “в багатьох містах України постали церковні братства для охорони українського суспільства від польонізації та для створення нових засобів, щоб дати відпір ворожій заті”²⁶. Для усунення цієї перешкоди, церковні братства і міщанська верства “з допомогою інших станів суспільства” створювали школи з відповідною методикою навчання²⁶, які “мережею вкрили Західню і Північну Україну в кінці XVI ст. і перейшли на Правобережжя на початку XVII ст.”²⁷. Перша і найважливіша братська школа заснована в 1585 р. при Успенському Ставропігійському Братстві у Львові, проіснувала “при братстві майже чотири століття”²⁸ і “стала моделем до наслідування” братськими школами Вільно, Києва, Луцька²⁹, які були колегіями, а після заснування в 1632 р. Києво-Могилянської колегії (з 1701 – академії) стали вищими школами³⁰.

Крім Київської, Львівської, Луцької та “можливо, ще й Вінницької шкіл вищого типу”, впродовж XVII–XVIII ст. по всій Україні, “стали з’являтися початкові школи, що утримувались самим населенням: на Наддніпрянщині – громадою”³¹, “на західноукраїнських землях – братствами”³². Такі початкові братські школи існували в Бересті, Галичі, Дубні, Замості, Комарні, Любліні, Меджибожі, Немирові, Перемишлі, Пінську і Рогатині³³.

Для друкування підручників, грецьких, латинських і церковнослов’янських граматик, катехізисів, октоїхів, псалтирів, требників та різних богослужбених книг для шкіл і “для вжитку церковного” братства засновували свої друкарні³⁴. Так, у 1585–1727 рр. Львівська братська друкарня видала понад 200 000 примірників книг, у т. ч. 35 000 букварів та граматик. Існували такі друкарні у Вільно та Луцьку, їх книги мали “великий фінансовий успіх” і “продавалися в книгарнях, посилались до братств, по ярмарках в цілій Україні”³⁵.

Крім того, Львівське братство “організувало у Львові шпиталь – притулок для непрацездатних, подавало матеріальну допомогу своїм незаможним членам”³⁶.

Усі братські школи мали свої спеціальні правила – шкільну конституцію (“Порядок школьний” Львівської школи). Учні “були з різних верств суспільства, найбільше з міщан”³⁷. Ю.Гаєвський розглядаючи шкільну кон-

ституцію стверджує, що “на свій час недогматичний і доволі демократичний” “Устав Львовской Братской Школи” або “Порядок школьний” (1586 р.), визначав права братства, обов’язки вчителів, батьків та учнів, встановлював порядок дня, предмети навчання, методичні поради й поведінку учнів. “Порядок школьний”, який уклали братчики за допомогою першого ректора школи, єпископа Еласонського Арсенія, став наріжним каменем без модифікацій в усіх братських шкіл в Україні, тільки Луцька Братська Школа в 1624 р. впровадила деякі зміни. Відповідно до цієї “конституції братської школи”, братство “призначало двоє осіб, які наглядали за станом учнів, приймали учителів, були присутні при вписі учнів на початку року, та фінансували школу. Учителі відповідали за провадження науки, дисципліну в школі, нагляд над учнями, перевірку домашніх завдань, підготовку учнів до Літургії. Вони були з дітьми сім днів, бо в неділю йшли з ними до церкви і стежили за їхньою поведінкою під час Служби Божої”. Учителі мали право “карати дітей фізично але “не по тиранську, но по учительки”. Навчання проводилося шість днів з 9 ранку до “3-ої по полудні”, починався кожний день навчання молитвою. Дисципліну в класі підтримували двоє чергових, які підмітали в класі, палили в печі, “перевіряли присутність і довідувалися чому учень не був у школі”. Учні в цих школах ділилися на три класи:

- нижчі, в яких вчилися азбуки і складів;
- середні, в яких вчилися читати і на пам’ять вірші;
- вищі, в яких вчилися дискутувати.

Ю.Гаецький пише, що бідні й багаті в класі не різнилися за станом, а сиділи з урахуванням знань на окремих місцях – “мудріші напереді, менше розумні ззаду (“на подлейшом месци”)”. На його думку, можливо що це стало початком т. зв. “ослячої лавки”. Відповідно до спеціального п’ятого параграфу учитель мав “учити й любити багатих і бідних зарівно”. Важливо зазначити, що в суботу учні “півдня вчили астрономії (“лунного течення”), рахунків, і церковну музику”, а потім “учитель навчав дітей поведінки, добрих манер, поводження себе серед старших, супроти інших станів і в церкві”, як же цього не вистачає в сучасних українських школах. Якщо учень мав “погану поведінку та згрішення”, або “забагато опускав науку” то його “викидали”, також “викидали” за пиятику, злодійство³⁸.

Братські школи в королівському привілеї 1590 р. названо “школою для зайняття вільними мистецтвами”. Вони мали класичну систему “тривіуму” – вільні мистецтва – науки (граматика, риторика, діалектика) і “квадривіуму” (арифметика, геометрія, музика, астрономія). Відповідно до цього

учні вивчали грецьку, латинську, польську і церковнослов'янську мови, а “часом і “по-руськи” (по-українськи)”, а також астрономію, геометрію, історію, математику і музику. Метода викладання мов включала азбуку, граматику, діалектику, поетику і риторику, що давало можливість підготувати “учнів до вищих шкіл, або до праці на церковнім полі чи в суспільстві”³⁹. Вчитель Львівської братської школи Лаврентій Зизанія стверджував, що “слов'янська граMATика є “ключом розуміння”, дає змогу пізнати риторику, філософію і весь «нероздільний союз наук”. В педагогічному середовищі побутувало твердження, що шлях навчання і пізнання пролягає “від граматики, через сім вільних наук”, до філософії, медицини і теології⁴⁰.

Знаний історик характеризує творців і керівників широкої мережі братств та їх інституцій, координаторів їх діяльності з іншими станами суспільства, вказує на те, що основу братств склали міщани.

Однак у реєстрах Львівського братства значилися й багаті купці – Костянтин Корняк, “мільйонер”, який “торгував східними товарами”; Хома Барич “торгував сіллю, рибою і волами”; брати Андрій та Юрій Рогатинці “купували камені й площі” у Львові й передмісті⁴¹; Іван Красовський “мав велику кравецьку майстерню”; Лесько Маленький “позичав гроші на лихву”; Яній Афенлик “торгував винами і золотими виробами”.

До братств також “належали шляхта і навіть великі достойники” – митрополити М.Рогоза, П.Могила і С.Косій, князі Адам Вишневецький та Кирило, Яким і Роман Ружинські, княжна Анна Могилянська, воєводи Теодор Тишкевич з Новорудка і Богдан Сапіга з Мінська, які “додавали повагу і значення братським делегаціям чи петиціям до короля”.

Підтримували братства й козаки. Так, братчиками були – гетьмани П.Сагайдачний, І.Виговський, П.Тетеря, козацькі старшини Г.Гісницький, І.Золотаренко та Жураківські⁴², І.Креховецький та І.Кравченко⁴³, генеральні осавули Хмельницького і Виговського. До Львівського братства записалися в 1632 р. Павло Тетеря (гетьман в 1663–1665) та Іван Виговський (гетьман 1657–1659), а в 1662 р генеральний суддя Григорій Лісницький⁴⁴.

Братства мали й колективних членів: гетьман П.Сагайдачний в 1617 р. вписав у Київське братство ціле Військо Запорозьке; полковник Ф.Вовк у 1629 р. вписався зі старшиною і своїм полком у Луцьке братство. Така кількість козаків-братчиків не раз “стримувала польський уряд чи льокальну владу від переслідувань братських установ”. Після заснування Гетьманщини братства виникли в козацьких містах і місцевостях – “Чернігові, Стародубі, Срібнім, Золотоноші, Полтаві, Лубнях, Борзні та Нових Санджарях”.

Розглядаючи проблему фінансів братств, Ю.Гаєцький звертає увагу на те, що вони фінансувалися з регулярних доходів (братські вклади, доходи з друкарської діяльності та розпродажі книг, з “братських пирів і з зайжджих домів”), спеціальних фондів, які “склалися з тестаментів, датків, “фундуків” і окремих збірок на означені цілі”. Їм надавали допомогу та пожертви частина української шляхти та козацтва. “З таких “фундуків” відомий запис гетьмана П.Сагайдачного та митрополита П.Могили на братські школи Львові, дари молдавських воевод на будову Успенської церкви й братську школу”⁴⁵. Належному освітньому рівні шкіл сприяли “спеціальні фундації з тестаментів, окремі дари грішми чи реальностями та опіка братствами”⁴⁶. Значна частина витрат братств “покривалися за рахунок внесків його членів, прибутків від нерухомого майна, відсотків від позик”⁴⁷.

Роль і значення братств та їх інституцій, добре розуміли козацькі гетьмани й старшина, які щедро жертвували на школи. Так, Петро Конашевич-Сагайдачний у заповіті (1622 р.) записав “Львівському Ставропігійському Братству 1.500 злотих (250 доларів) на школу “на науку і на цвичення (вишкіл) бакалавров учених”, а також “дав 2,000 таларів Київському Богоявленському Братству на потреби братства і на братську школу”⁴⁸ і “подарував 1.500 золотих на братську школу у Вильні й 2.000 золотих на школу в Києві”. Пожертви Луцькій школі в 1629 р. робили козацькі старшини Вовк, Данилев й Скороход⁴⁹.

Джерелом фінансування братських шкіл були кошти, які учні-спудеї отримували під час вистав “на Різдво, коли з вертепом і звіздою ходили по домах багатих міщан” і на Великдень, коли “великодня вірша допомагала наповнити миркачівський міх усяким добром”. У Великодні свята школярі вітали громадян віршами, в яких натякали на “свою недолю, щоб у цей спосіб попросити від громадян більше пожертв”. За це “діставали від них гроші, поживу й одержу”. Учні ставлячи великодні драми “ширили культуру, а й самі крім духової поживи мали з цього ще й бублики, калачі та мідяки і в цей спосіб мали змогу здобувати освіту”⁵⁰.

Ю.Гаєцький зазначає, що початкову освіту в братських школах “здобували “міські сини”, навчання яких оплачувалося батьками, і вбогі діти (“павпри”), звільнені від плати за навчання”, при цьому більшість “павпрів”, в т. ч. й співаки дитячого хору, мешкали в бурсі при школі”. Вони “не лише допомагали дякам-вчителям “в послузі церковній”, а й виконували різні доручення братства: копіювали і перекладали документи, ходили з листами, носили книги та шрифти з друкарні на склад”⁵¹. Щоквартально

батьки платили “від 6 до 16 грошів”, а діти “братчиків вчилися за півціни. Крім того платили продуктами і возами дров на опал”. Наприкінці XVII ст. через брак коштів, братські школи почали занепадати, хоча й “продовжували своє існування через ціле XVIII ст.”⁵². У початкових школах навчалися й дівчата, про це антиохійський патріарх Макарій у своїх подорожніх записках по Україні в 1654 р. писав: “по всій землі руській козацькій більшість їх включно з жінками і дочками вміють читати і знають порядок церковних служб”⁵³.

Висвітлюючи співпрацю братств і козаків, Ю.Гаєцький відзначає, що це була матеріальна, моральна, деколи збройна допомога, перейняття на себе більшість обов’язків братств, зокрема на Східній Україні. Саме колективний запис козацької старшини й всього Війська Запорозького в братчики Київського братства, значно зміцнило його й дало “йому змогу безбоязно працювати, маючи в своїх рядах козацьке військо”. Так, у 1620 р. Київські братчики разом із “православним духовенством і козацтвом брали участь у відновленні Ієрархії Української Православної Церкви” та забезпечували охорону єрусалимського патріарха Теофана, під час його візиту в Україну. Федір Вовк, вписавшись з усією старшиною та козаками в 1629 р. до братства Воздвиження Чесного Хреста, надав “Луцькому братству охорону проти польських зазіхань”.

Львівське Ставропігійське Братство надавало козацьким посольствам, що їхали до Варшави, приміщення братства для нарад, а також заїжджий дім. Водночас козаки “радили братчикам, як боронитися проти польської міської влади”. В 1632 р. козацькі послы і послы Львівського Братства “спільно повезли петиції в обороні прав українського народу на коронаційний сойм короля Володислава IV”. Зв’язок з братством в 1648 і 1655 рр. тримав гетьман Богдан Хмельницький під час облоги Львова. Голова братства Павлом Лаврисевичем двічі очолював репрезентантів братства до гетьмана “просити пощади для міста”. В 1672 р. під час облоги Львова турецько-козацьким військом, його син Степан Лаврисевич, за дорученням міського уряду передав апеляцію гетьману Петру Дорошенку. Львівські братчики їздили на Гетьманщину як купці та торгівці, а на ярмарках в козацьких містах продавали “свої книги безмитно”. Деякі з братчиків переселилися на Гетьманщину і увійшли до козацької старшини, а їхні діти стали “частиною козацької верхівки на Гетьманщині”. Братство у Срібному займалося викупом християнських бранців від татар і турків, а на Гетьманщині – обороною прав українського народу й віри. На жаль, після її скасування братства втратили підмогу від козацької адміністрації і “при-

нишкли” свою діяльність⁵⁴, проте освітні процеси не зупинилися.

Ю.Гаєцький в своїй праці “Освіта під час Гетьманщини. Початкові навчання” пише: “Загальновідомо, що рівень освіти населення Східньої України в XVII та XVIII ст. був вищий, ніж у XIX ст. Найважливішою причиною було існування української козацької держави – Гетьманщини з широкою внутрішньою автономією та мережею” початкових і середніх шкіл-колегіумів.

Так, у початкові школи при монастирях, наприклад, при Михайлівському Золотоверхому монастирі в Києві, до монахів “посиляли дітей на науку”, яких опісля зазвичай “скеровували на службу в церкві”. В часи Гетьманщини братські школи хоча й існували в багатьох містах, проте відіграли “меншу роль в піклуванні над освітою ніж на Правобережній та Західній Україні” і не відрізнялися від парафіяльних. У 1770 р. при Білоуській, Волинській, Городницькій та Слабинській сотнях Чернігівського полку існували школи при сотенних канцеляріях, де сотні канцеляристи “обмежену кількість козацьких дітей вчили читати й писати”, а також військовій науці. Була початкова школа й на Запорізькій Січі, в якій у 1754–1768 рр. навчалося “80 юнаків читати, писати, музику і спів. Вчили їх дяки та окремі помічники назначені курінним отаманом”. Діти козацької верхівки, зазвичай, “діставали початкову освіту вдома”, батьки наймали для них “приватних учителів, студентів Києво-Могилянської Академії”.

Проте найважливішими тогочасними освітніми “інституціями були парафіяльні або церковні школи, які існували при церквах по містах, містечках і селах Гетьманщини”. В 1748 р. у десятих полках Козацької України було понад тисячу таких шкіл і в них навчалося біля “10 000 учнів” віком від п’яти до вісімнадцяти років. Зокрема, у Чернігівському полку “було 118 шкіл, а в них 461 учнів з козацького стану, а про учнів з інших станів немає відомостей”. Учнями у містах були “діти козаків, священників та міщан, а по селах сільські хлопці”, а також і дівчата. Зокрема, у шістьох парафіяльних школах Чернігова в 1780 р. навчалося 121 учень, “між ними 18 дівчат”. Науку їм викладали “священники, дяки парафіяльні або так звані “мандрівці дяки-пиворізи”, школярі з вищих клас Києво-Могилянської Академії та Колегії”, за що їм платили “на рік грішми (4–5) рублів) і “натурою” себто припасами”. Загалом же наука в школах тривала три роки і “шкільний рік ділився на три триместри або “третії”: 1) “генварська третія” (вересень до січня), 2) “майська третія” (січень до травня) та 3) “октябрська третія” (травень до вересня). У початкових школах “вчили читання, писання, церковний спів”: “в першій класі вчили азбуку з букваря та по-

чатки писання, а другій клясі читання і вивчали напам'ять часослов й псалтир, а в третій клясі концентрувалися на вивченні октоїха й церковних співів". При цьому, підручниками здебільшого були церковні книги. Крім того, всі три роки "учні мали лекції каліграфії ("писем") і опрацювали на дошці та на папері". В цілому "парафіяльні школи сповнили свою ціль", хоча після скасування Гетьманщини в 1786 р. деяким з них надано статус "народних училищ", а в 1803 р. скасовано "бродящих дяків і їх школи", тобто парафіяльні школи⁵⁵.

Лише в середині XIX ст. розпочалось відновлення братств та їх інституцій на Східній Україні, а на Західній – вони "стали локальними організаціями, що дбали про своїх членів і свою церкву", а не про освіту. Львівське братство "проявляло деяку загальнонародну діяльність, але після приходу Австрії братство було переорганізоване в інститут і йому дано іншу організаційну структуру"⁵⁶.

Підсумовуючи результати (наслідки) продуманої і зорганізованої діяльності братств та їх інституцій, Юрій Гаєвський вказує на те, що братства були "дуже корисні для українського суспільства", адже вони сприяли збереженню українське суспільство від колонізації та дали поштовх до відродження української науки і шкільництва, зберегли православну віру від католицької контрреформації. Братські школи "виховали цілі генерації духовної та світської інтелігенції, яка зайняла провідні місця в церкві та в адміністрації Гетьманщини". Друкарні братств видали сотні богослужбових книг, полемічної літератури й шкільних підручників. Крім того, братства будуючи багато церков "давали роботу малярам, архітекторам та скульпторам, себто дали почин до меценатства, яке при кінці XVII ст. вистворило новий стиль козацького барокко". Вони, співпрацюючи з іншими верствами українського суспільства "були великими помічниками у повстанні Богдана Хмельницького та в організації нової козацької держави", залишившись важливою національною інституцією.

Таким чином можна зробити висновки, що "братства як станова організація міщан з ідеєю, що наука принесе гідність українському народові, з організаційною мережею, з фінансуванням і відповідними людьми з різних станів розпочали культурне відродження України при кінці XVI ст., що знайшло свій розквіт в козацькій Гетьманщині та в козацькій барокко"⁵⁷.

Крім того, "школи провідних братств стали істотним чинником пожвавлення освітнього руху в Україні, мали тривкий і багатогранний вплив на розвиток культури"⁵⁸. Наслідком цілеспрямованої, підпорядкованої завданням релігійно-національного відродження діяльності братств стало

піднесення освіти в Україні наприкінці XV – у першій половині XVII ст.⁵⁹.

Братські школи, підтримувані в більшості українськими міщанами, “втримали українське суспільство у своїй вірі й культурі, піднесли рівень навчання українського духовенства, ставили опір латинізації та колонізації” й “створили відродження української культури й держави у Києві та козацькій Гетьманщині”⁶⁰. “Здавна українці виявились як гарні педагоги”, майже кожне село “мало свою братську школу. Україна виробила під впливом польським свою оригінальну педагогічну систему”, яку в XVII ст. перенесли до Москви, де заклали “Слов’яно-грецьку-латинську академію, на зразок своєї київської і у XVIII ст. викладачами у ній були майже самі українці. На всіх вищих посадах духовних – митрополитами, архієпископами, єпископами та ігуменами, сиділи по всій Росії українці”⁶¹.

Важливий внесок у розвиток українського шкільництва внесли й парафіяльні школи, які “дали початкову освіту великій більшості українського населення, приготували учнів до вищих шкіл та до кар’єри в церкві й по інституціях Гетьманщини”⁶². Таким чином, можна із впевненістю стверджувати, що історія творення, розвою і діяльності освітніх закладів XV–XVIII ст., є досить значною складовою всієї історії українського шкільництва.

Примітки:

1. Церковні братства // Вікіпедія – вільна енциклопедія: [Електрон. ресурс]. – Режим доступа: <http://uk.wikipedia.org/wiki/>
2. Розвиток міст, ремесла і торгівлі в Україні. Церковні братства: [Електрон. ресурс]. – Режим доступа: http://pidruchniki.com.ua/15060913/istoriya/rozvitok_mist_remesla_torgivli_ukrayini_tserkovni_bratstva
3. Лазаревский, А. Статистические сведения об украинских народных школах и госпиталях в XVIII веке / А. Лазаревский // Основа. – 1862. – № 5. – С. 82-89.
4. Оригінал статуту: Центральний державний історичний архів України м.Львів (далі – ЦДІАУЛ). – Ф. 129. – Оп. 1. – Спр. 68; Копії: Спр. 1116.
5. Грушевський, М. Культурно-національний рух на Україні в XVI–XVII ст. / М. Грушевський – К.; Львів, 1912.
6. Семчишин, М. І. Огієнко і його великі заслуги для української культури / Мирослав Семчишин // Свобода. – 1992. – Ч. 83. – 2 травня. – С. 2.
7. Крип’якевич, І. 350-ліття середньої школи у Львові / І. Крип’якевич // Життя і знання. – 1936. – № 1. – С. 281-282.
8. Ісаєвич, Я. Д. Братства та їх роль у розвитку української культури XVI–XVIII ст. / Я. Д. Ісаєвич – К., 1966.
9. Ісаєвич, Я. Д. Найстаріші документи про діяльність братств на Україні / Я. Д.

Ісаєвич // Історичні джерела та їх використання. – К., 1966. – Вип. 2. – С. 12-22.

10. Ісаєвич, Я. Д. Братства та їхні школи / Я. Д. Ісаєвич: [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/istkult2/ikult237.htm>

11. Ісаєвич, Я. Д. Джерела з історії України доби феодалізму XVI–XVIII ст. / Я. Д. Ісаєвич – К., 1972.

12. Гаєцький, Ю. Братства й козаки / Юрій Гаєцький // Свобода. – 1985. – Ч. 132. – 13 липня. – С. 2.

13. Церковні братства // Вікіпедія.

14. Розвиток міст, ремесла і торгівлі в Україні.

15. Барагура, В. Великдень у школі Давньої України / Володимир Барагура // Свобода. – 1968. – Ч. 62. – 1 квітня. – С. 2.

16. Боднарук, І. З хроніки високих шкіл в Україні / Іван Боднарук // Свобода. – 1985. – Ч. 129. – 10 липня. – С. 2-3.

17. Гаєцький, Ю. Братські школи у XVI–XVII сторіччях / Юрій Гаєцький // Свобода. – 1984. – Ч. 240. – 18 грудня. – С. 2-3.

18. Гаєцький, Ю. Освіта під час Гетьманщини. Початкові навчання / Юрій Гаєцький. // Свобода. – 1984. – Ч. 217. – 14 листопада. – С. 2.

19. Гаєцький, Ю. Братства й козаки / Юрій Гаєцький // Свобода. – 1985. – Ч. 132. – 13 липня. – С. 2.

20. Гаєцький, Ю. Роля братств у культурному відродженні України в XV–XVI ст. / Юрій Гаєцький // Свобода. – 1985. – Ч. 154. – 14 серпня. – С. 2, 4.

21. Гаєцький, Ю. Шкільна конституція братських шкіл / Юрій Гаєцький // Свобода. – 1985. – Ч. 111. – 13 червня. – С. 2.

22. Там само.

23. Гаєцький, Ю. Роля братств у культурному відродженні України... – С. 2.

24. Львівське братство // Вікіпедія – вільна енциклопедія: [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <http://uk.wikipedia.org/wiki/>

25. Гаєцький, Ю. Роля братств у культурному відродженні України... – С. 2.

26. Гаєцький, Ю. Братські школи... – С. 2.

27. Гаєцький, Ю. Братські школи... – С. 2; Гаєцький, Ю. Шкільна конституція братських шкіл...

28. Гаєцький, Ю. Шкільна конституція братських шкіл...

29. Гаєцький, Ю. Братські школи... – С. 2.

30. Гаєцький, Ю. Роля братств у культурному відродженні України... – С. 2.

31. Лазаревський, А. Названа праця...; Павловський, И. Приходские школы в старой Малороссии и причины их уничтожения / И. Павловський – Киев, 1904 (відб. з “Киевской старины”). – С. 23.

32. Ісаєвич, Я. Д. Братства та їхні школи...
33. Гаєцький, Ю. Роля братств у культурному відродженні України... – С. 2.
34. Гаєцький, Ю. Братські школи... – С. 2.
35. Гаєцький, Ю. Роля братств у культурному відродженні України... – С. 2.
36. Львівське братство // Вікіпедія...
37. Гаєцький, Ю. Братські школи... – С. 2.
38. Гаєцький, Ю. Шкільна конституція братських шкіл...
39. Гаєцький, Ю. Братські школи... – С. 2; Його ж. Роля братств у культурному відродженні України... – С. 2.
40. Ісаєвич, Я. Д. Братства та їхні школи...
41. Грушевський, М. Названа праця... – С. 2.
42. Гаєцький, Ю. Роля братств у культурному відродженні України... – С. 4.
43. Гаєцький, Ю. Братства й козаки...; Його ж. Роля братств у культурному відродженні України... – С. 4.
44. Гаєцький, Ю. Братства й козаки...
45. Гаєцький, Ю. Роля братств у культурному відродженні України... – С. 4.
46. Гаєцький, Ю. Братські школи... – С. 2.
47. Церковні братства // Вікіпедія...
48. Гаєцький, Ю. Братства й козаки...
49. Гаєцький, Ю. Братські школи... – С. 2.
50. Барагура, В. Великдень у школі Давньої України...
51. Ісаєвич, Я. Д. Братства та їхні школи...
52. Гаєцький, Ю. Братські школи... – С. 2.
53. Гаєцький, Ю. Освіта під час Гетьманщини...
54. Гаєцький, Ю. Братства й козаки...
55. Гаєцький, Ю. Освіта під час Гетьманщини...
56. Гаєцький, Ю. Братства й козаки...
57. Гаєцький, Ю. Роля братств у культурному відродженні України... – С. 4.
58. Гаєцький, Ю. Школа в гетьманщині: початкова ланка: Осередки національної культури й освіти / Юрій Гаєцький // Освіта. – 1996. – 3 квіт. – С.14.
59. Ісаєвич, Я. Д. Братства та їхні школи...
60. Гаєцький, Ю. Братські школи... – С. 3.
61. Семчишин, М. І. Зазначена праця...
62. Гаєцький, Ю. Освіта під час Гетьманщини.

Резюме

В статті на основаних малоизвестных работ известного историка украинской диаспоры США Юрия Гаецкого раскрыты некоторые аспекты истории возникновения, становления, деятельности и упадку образования в XV–XVIII ст. на территории Украины и, в частности Подолья.

Ключевые слова: история, образование, Юрий Гаецкий, XV–XVIII ст., Подолье.

Одержано 13 травня 2011 року

УДК 37:93(477)(075.8)

Ю.П.Присяжнюк

Українська освіта як історична система: методологічні орієнтири досліджень

На основі досягнень української та зарубіжної історіографії, а також інших гуманітарних наук, здобутків філософії сформульована проблема осмислення модерної української освіти як історичної системи, що її автор уявляє певним пізнавальним зрізом реальності, об'єктивно існуючого явища.

Ключові слова: українська освіта, історична система, культура, ментальність, методологія, досвід

Авторові вже доводилося висловлюватися з приводу культурно-традиційної детермінованості різних, трапляється навіть політично “ворожих” періодів історії, коли мова заходить про певні цілісні культурні пласти буття людини/суспільства. Утім, визнавати жорстку залежність або “вроджену” подібність епох також не було б раціонально. Надто якщо йдеться про умовно поверхневі пласти ментальності, що мають властивість відносно швидко змінюватися в історичній динаміці. Порівняно більший інтерес маємо все ж до однорідної складової культури, яку за “підказкою” со-